

JELENA – ILKA MARKOVIĆ: UPISIVANJE U POLITIČKU ISTORIJU SRBIJE

Vanda PEROVIĆ

Centar za ženske studije i istraživanja roda, Beograd

APSTRAKT U radu se istražuje život Jelene – Ilke Marković i razlozi koji su je naveli da izvrši atentat na kralja Milana 1882. godine u Sabornoj crkvi u Beogradu, kroz prizmu rodni uloga, klase i političkih opredeljenja, i pokazuje kako u zemlji čvrstog patrijarhata jedna žena činom atentata na suverena iz privatne sfere prelazi u javnu mušku političku sferu. Osnovna hipoteza rada je da atentat predstavlja ne samo čin lične osvete zbog ubistva muža već i politički čin ubistva tiranina. Pozicioniranjem Jelene – Ilke Marković u kontekst rodni uloga supruge i udovice bez dece, sagledava se razvoj njenih političkih uverenja kroz politička opredeljenja i delatnost njenih bračnih partnera. Jelena – Ilka Andrejević, supruga dr Jovana Andrejevića, pripada krugu srpske građansko-liberalno demokratske opcije koja se borila za očuvanje srpskog identiteta u Habzburškoj monarhiji, dok Jelena – Ilka Marković, supruga Jevrema Markovića, opozicionog poslanika i uspešnog vojnog komandanta, pripada intelektualnom krugu građanske klase, krugu prvih srpskih socijalista koji su se borili protiv apsolutizma kralja Milana za preobražaj srpskog društva u narodnu državu.

Ključne reči: atentat, rodne uloge, srpski socijalisti, Jelena – Ilka Marković, Jevrem Marković, kralj Milan Obrenović.

UVOD

Ovaj rad se bavi ženskom istorijom u Srbiji sa ciljem da doprinese novim saznanjima o životu Jelene – Ilke Marković, da bliže objasni razvoj njene ličnosti i razloge zbog kojih je pokušala da izvrši atentat na kralja Milana¹ 1882. godine u Sabornoj crkvi u Beogradu. U radu se prikazuje život Jelene – Ilke Marković kroz njene rodne uloge ćerke, supruge i udovice, prati se razvoj

1. Milan Obrenović (1854 – 1901). Vladao Srbijom kao knez od 1872. do 1882, a kao kralj od 1882. do 1889. godine.

njenih patriotsko-nacionalnih opredeljenja u kontekstu političkih i ideoloških prilika u Srbiji toga doba i pokušava da se utvrdi u kom trenutku njeno lično političko opredeljenje prestaje da bude privatno i postaje javno. Polazeći s pozicija da je politička dimenzija njenog čina do sada ostala zanemarena i da je kao takvu treba upisati u srpsku političku istoriju, krajnji cilj rada je da pokaže da Ilka Marković nije pokušala ubistvo kralja samo iz strasti, to jest, lične osvete, već da je, pored ličnih, imala i političke razloge.

Da bismo sagledali razvoj ličnosti Ilke Marković², moramo da se vratimo 150 godina unazad u zamršenu srpsku političku istoriju i da rekonstruišemo životni put žene rođene u srednjoevropskom gradu Šopronju u Ugarskoj, a verovatno ubijene u ćeliji požarevačkog zatvora Kraljevine Srbije. Njen život u Srbiji i Ugarskoj se prepliće sa srpskom istorijom i preko bračnih partnera, koji su bili značajne političke ličnosti, dovodeći je u središte političkih, kulturnih i društvenih događanja kod Srba u Vojvodini i Srbiji od 1860. do 1883.

U patrijarhalnom društvu koje ženama dodeljuje jasno definisane rodne³ uloge u privatnoj sferi, identitet Jelene – Ilke Marković se menjao prolazeći kroz rodne uloge: ćerke, supruge i udovice. Obaveze koje su joj tim ulogama bile zadate, ona je ispunila sa velikim osećajem dužnosti da bi na kraju iskoračila iz njih i preuzela mušku, javnu ulogu političkog subjekta.

ŽIVOT U AUSTROUGARSKOJ MONARHIJI

Jelena – Ilka Bajić: ćerka

Životni put Jelene – Ilke Marković bio je obeležen seobama u geografskom smislu. Ilka je rođena kao podanica Habzburške monarhije 11. oktobra 1845. godine na „samoj lađi kada je moja majka putovala iz Novog Sada

2. Mada je njeno kršteno ime Jelena, poznata je po mađarskoj verziji imena – Ilka, koje se najčešće koristi u literaturi i izvorima, pa će se to ime uglavnom koristiti u ovom radu.

3. Poznata definicija roda: „Rod je konstitutivni element socijalnih odnosa, koji počiva na svesti o razlikama među polovima, i to je prvenstven način da se označe odnosi moći.” (Volak /Wallach/, 1988., p. 42. u Bok, 2005, 407.) Više o konceptu roda vidi u: Batler /Butler/, 2000.; Korner, Drusila /Kornel, Drusila/ 2002, „Rod“, *Genero* br. 1; Milet Kejt /Millett Kate/, 1981 „Teorija i politike polova“, *Marksizam u svetu*, br. 8–9)

u Šopronj⁴, u srpskoj pravoslavnoj porodici. Malo se zna o njenom ocu Konstantinu – Kosti Bajiću, višem državnom službeniku Monarhije, osim da je bio županijski asesor⁵, za razliku od majke Judite, rođene Konstantinović, koja je bila poreklom iz bogate i poznate porodice iz Novog Sada.

Mada nema mnogo podataka o njihovom porodičnom životu, Milka Grgurova⁶, Ilkina savremenica, beleži da Bajićevi nisu zaboravili svoje srpsko poreklo i jezik i da je porodica Bajić vodila udoban život, primeren dobro stojećem činovničkom sloju Habzburške monarhije. Ilka i njena starija sestra Lujza (rođena 1840. godine) verovatno su dobile dobro kućno obrazovanje koje je podrazumevalo učenje stranih jezika, književnosti i muzike.

Tragedija prekida njihov porodični život kada 1859. godine majka Judita iznenada umire od posledica trovanja. Anka Ninković⁷ spominje taj tragičan događaj i nagoveštava da se možda radi o namernom trovanju (Kovačević, 1985). Ubrzo posle majčine smrti, sestre po očevoj želji odlaze u Novi Sad kod tetke Sofije Dimić da se pripreme za udaju u ženskom i srpskom okruženju.

Sofija Dimić je bila bogata udovica novosadskog fizika (lekara) Aleksandra Dimića. Opisuje je kao veoma uglednu i čestitu, ali i naprasitu ženu zbog gubitka vida (Kovačević, 1985). Možemo pretpostaviti da mladim devojkama, koje su iznenada ostale bez majke i promenile sredinu, život kod slepe tetke teške naravi nije bio lak, mada je život u srpskim krugovima u Novom Sadu pružao više društvenih i obrazovnih mogućnosti.

4. Istorijski arhiv grada Beograda, Krivica Jelene Ilke Marković zbog pokušaja ubistva kralja Milana, 1882/3., kutija 126, str. 459. U daljem tekstu korišćić se skraćenica: IAGB.

5. Asesor – pomoćnik sudije ili pomoćnik starešine nadleštva (Vujaklija, 1966, 79).

6. Milka Grgurova (1840–1924), novosadska i beogradska glumica, miljenica publike, poznata kao „srpska Sara Bernar“. Kao obrazovana žena bavila se prevodjenjem dramskih dela i pisanjem pripovetki. Savremenica i lična poznanica Ilke Marković. Napisala i o svom trošku izdala romansiranu novelu: *Atentatorka Ilka. 1911. god.* (Majkić, 2001, 97–98).

7. Anka Ninković, (1855–1923), rođena u Novom Sadu, sledbenica i saradnica Svetozara Markovića. Diplomirala pedagogiju na Ciriškom univerzitetu. Savremenica i prijateljica Ilke Marković.

Prisustvo sestara Bajić u Novom Sadu nije ostalo nezapaženo. Starija Lujza prva se udaje i sa mužem Gavrilom Vitkovićem, novosadskim inženjerom i profesorom, seli se u Kneževinu Srbiju. Ilka je predmet pažnje doktora Jovana Andrejevića, koji je zbog tetkinog lošeg zdravlja često posećivao porodicu Dimić i imao prilike da upozna „mladu, lepu i bogatu Ilku, koja je nakon smrti babe po majci Lojde Konstantinović, 1861. godine nasledila 105 novosadskih jutara zemlje i adidar (miraz) u vrednosti od 200 forinti srebra” (Kovačević, 1985:87).

U skladu sa vremenom, pitanje miraza je bilo shvatano veoma ozbiljno. Siromašni, ali obrazovani muškarci često su se ženili devojkama koje su imale velike miraze kako bi napredovali na društvenoj lestvici, otplatili dugove nastale zbog školovanja ili obezbedili sebi mogućnost bavljenja svojom profesijom ili politikom. Anka Konstantinović u pismu Jovanu Skerliću 1910. godine piše: „neću ovde da napominjem Ilkin veliki miraz, jer ispovedam načelo da o mrtvima valja govoriti samo dobro, dakle ne вреди to podgrevati i vaskrsnuti iz mrtvih” (Kovačević, 1985:87). Koliko je pitanje Ilkinog miraza bilo važno u oba njena braka, jasnije je izraženo u njenom drugom nego u prvom braku, mada je poznato da je dr Andrejević bio siromašan.

Jelena – Ilka Andrejević: supruga i udovica dr Jovana Andrejevića

Nakon povratka sa studija medicine u Beču, Jovan Andrejević otvara privatnu lekarsku ordinaciju u Novom Sadu a 1862. godine ženi se 12 godina mlađom Jelenom Bajić u novosadskoj Sabornoj crkvi. Tako 17-godišnja Jelena – Ilka Bajić od ćerke Koste Bajića postaje supruga, gospođa Jelena – Ilka Andrejević. Anka Ninković piše kako je Ilka „probudila svojom neobičnom pojavom simpatije i sažaljenje mladog doktora /.../ i tako je u doktoru sazrela namera da spase ovu nežnu dušu od tetkinih ćudi i samovolje, mada je vrlo dobro znao koliko je već u njemu razvijena klica neizlečive bolesti tuberkuloze” (Kovačević, 1985: 87). Koliko god savremenici hvalili dobar karakter doktora, jedino Anka Ninković ukazuje da je ona bila prevarena jer joj muž nije rekao da još od studentskih dana boluje od tuberkuloze.

Jovan Andrejević, rođen 1833. godine, sin jedinac paroha Saborne crkve u Novom Sadu, bio je veoma cenjen u rodnom gradu. Udajom za

njega Ilka počinje da stiče ozbiljno političko i kulturno obrazovanje, jer je on pripadao krugu vodećih ljudi u političkom i kulturnom životu Novog Sada. Pripadnost ovom krugu ljudi određuje Ilku na ličnom i političkom planu jer, kao mlada devojka, ulazi u društvo uticajnih visokoobrazovanih novosadskih Srba, srpskih patriota. Među prijateljima Jovana Andrejevića su i Svetozar Miletić, Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić, Jovan Đorđević i Đura Jakšić. Dok su studirali u Beču i Pešti, u razvijenoj građanskoj sredini, razočarani nacionalnom politikom srpskog crkvenog vrha kao i politikom bečkog dvora prema Srbima, oni su prihvatili romantizam kao politički i književni pravac uzimajući politiku kao ključnu tačku okupljanja naprednog srpskog građanskog društva, prožeti naprednim idejama svog vremena (Krestić, 1981). Osnovna obeležja njihove romantičarske politike su srpski nacionalizam, građanski liberalizam, antiklerikalizam i antiaustrijsko raspoloženje, dok je u osnovi omladinskog pokreta ideja oslobođenja i ujedinjenja srpstva (Deretić, 1983). Aktivnost ovog kruga bila je usmerena na podizanje nacionalne, patriotske i kulturne svesti srpskog naroda.

Brak Ilke i Jovana, prema Milki Grgurovoj, bio je veoma srećan zato što mladi par nije spajala samo ljubav već i patriotizam „/.../ mladi doktor medicine Jovan Andrejević, vrlo prijatan čovek, vatren Srbin, je još više oduševio mladu devojku koja je i sama bila velika Srpkinja. Ilka je dobila muža kakvog je želela. /.../” (Grgurova, 1911:6).

Nažalost, dr Andrejević, posle kraćeg bolovanja umire 9. jula 1864. godine. Sahranjen je na Almaškom groblju, na počasnom mestu, ožaljen od celog Novog Sada a po savremenicama najviše od mlade udovice. Ništa nije moglo da uteši mladu suprugu. Ilka koja je pet godina pre toga izgubila majku, izuzetno je teško podnela muževljevu smrt (Kovačević, 1985). Njena žalost je bila duga i Grgurova piše: „Njen ceo život beše muževljev grob, nad kojim se ona ceo po ceo dan previjala kao crv, i niko nije bio u stanju, otrgnuti je od te grudve zemlje” (Grgurova, 1911:6).

Veći deo njenog velikog miraza ostao joj je u vlasništvu jer je u Vojvodini 1851. uveden austrijski Građanski zakonik koji je u svojim porodično pravnim delovima priznavao odvojenost imovine i miraza.

ŽIVOT U KNEŽEVINI SRBIJI

Ilka Andrejević je imala samo 19 godina kad je postala udovica cenjenog srpskog patriote i kulturnog radnika, bez dece, i sa vrlo malo životnih izbora pred sobom. Od društva i porodice smatrana je isuviše mladom da bi ostatak života provela kao udovica i jedino društveno prihvatljivo rešenje je bilo da se ponovo uda. Plašeći se da će kao mlada udovica „propasti od tuge”, porodica je nagovara da posle tri godine žalosti ode kod sestre u Beograd.

Jelena napušta Habzburšku monarhiju 1867. g., a time i život novosadskog srpskog građanstva i prelazi u Beograd, vazalnu Kneževinu Srbiju u kojoj vlada knez Mihajlo Obrenović. Godina 1867. prelomna je u životu Jelene – Ilke Andrejević, ali i prelomna u istoriji Beograda i Srbije. Knez Mihajlo je u aprilu 1867. dobio ferman od sultana Abul Azisa kojim mu se poveravaju na upravu i čuvanje gradovi-tvrđave u Srbiji. U njima se po odlasku turskog stanovništva i garnizona stvaraju uslovi za brži privredni i kulturni razvitak. Simbolika trenutka odvajanja od turske carevine i približavanje evropskoj tradiciji oličena je u naredbi evropski obrazovanog kneza Mihajla da se aprila 1867. godine sruši jedno od glavnih obeležja turske uprave u Beogradu, Stambol kapija i da na njenom mestu počne izgradnja Narodnog pozorišta.

Među obrazovanim Srbima koji su iz Habzburške monarhije došli u Srbiju u vreme njenog ubrzanog razvoja⁸, bili su i Ilkina sestra Lujza i zet Gavriilo Gaja Vitković.⁹ Oni nalaze zaposlenje u novoformiranim prosvetnim ustanovama u Srbiji. Gavriilo predaje u gimnaziji a Lujza je 1870. postavljena za učiteljicu pevanja u Višoj ženskoj školi i na tom mestu ostaje sve do Ilkinog atentata kada je otpuštena.¹⁰ Gavriilo i Lujza imali su troje dece: Milutina,

8. Na primer, 1863. godine je donesen Zakon o uspostavljanju Velike škole, povećava se broj gimnazija, Realka se formira 1865, prva vojna Artiljerijska škola se osniva u Beogradu 1850, a 1863. i Viša ženska škola.

9. Gavriilo Vitković (1829–1902), inženjer, profesor i arhivar, sin budimskog prote Jovana iz poznate porodice koja je dala nekoliko pesnika, besednika i književnika. Dao je veliki doprinos srpskom arhivarstvu i kulturnoj istoriji, mada njegovo delo u Srbiji dugo nije bilo adekvatno vrednovano. (Medaković, 1982, 20).

10. Prema podacima iz *Godišnjeg izveštaja o Višoj ženskoj školi u Beogradu za školsku godinu 1899–1900*, na strani 26, pod rednim brojem 44 piše: Lujza Vitkovička, postavljena za učiteljicu pevanja avgusta 1870. otpuštena 16. marta 1883. A 1900. godine pored njenog imena stoji krst, što znači da tada nije bila živa (Univerzitetska biblioteka *Svetožar Marković*, PB 11775).

Julku i Nikolu. Vodeći aktivan društveni život, stekli su mnogo prijatelja u Beogradu. Društveni život građana Beograda se u nedostatku javnih institucija i primereno patrijarhalnom društvu vodio po kućama uglednih građana.¹¹ Ta posela su bila mesta gde su i žene, pored toga što su sticale obrazovanje, mogle slobodno i ravnopravno da se druže i diskutuju sa muškarcima.

Ilkina sestra i zet bili su predstavnici građanske intelektualne klase koja se tek razvijala. Okupljali su na poselima u svojoj kući mlade ljude koji su se školovali u inostranstvu, u Cirihi, Parizu i Petrogradu, i u Srbiju donosili nove političke i društvene ideje. To su prvenstveno bile ideje levice koje su predstavljale reakciju obespravljenih radnika i seljaka na kapitalizam i nedemokratsku politiku monarhističkih režima. One su nosile jaku svest o nepravdi postojećih društvenih sistema i neophodnosti borbe za pravednije i slobodnije društvo, o borbi protiv tiranije i porobljavanja. Te ideje su bile veoma prihvatljive mladim ljudima koji su razmišljali o daljem političko-ekonomskom razvoju Srbije. Na poselima se raspravljalo o književnosti, čitala se poezija na stranim jezicima i u prevodu, prelistavala se strana štampa. Najviše se diskutovalo o domaćoj i stranoj politici, kao i o novim političkim idejama socijalizma, anarhizma i feminizma koje su tih godina nastajale, delovale i razvijale se u Evropi i Rusiji (Dimitrijević-Stošić, 1965, 78–84).

Atmosfera kod Vitkovića je bila topla i porodična, i sestra i zet su se trudili da Ilki bude što prijatnije. Ona živo učestvuje u svim književno-političkim razgovorima i ostavlja utisak na njihove goste, među kojima su bili prvi srpski socijalisti i socijalistkinje; mnogi od njih će kasnije postati prvaci Narodne radikalne stranke i ostati Ilkini doživotni prijatelji kao Pera Todorović¹² i Raša Milošević.¹³ Pored Svetozara Markovića, koji je dolazio kada je bio u Beogradu,

11. Posela su tradicionalno bila mesta okupljanja žena. Tom prilikom se presovalo (bez pegle) čisto izbeljeno rublje domaćice. Prva kulturno-umetnička posela su se održavala u konaku Tomanije i Jevrema Obrenovića od 1836. do 1842. gde su se uz posluženje čitale pesme i pripovetke, pričalo i muziciralo (Dimitrijević-Stošić, 1965, 20).

12. Pera Todorović (1852–1907), novinar, pisac i političar – sledbenik i prijatelj Svetozara Markovića, kasnije jedan od osnivača i organizatora Narodne radikalne stranke, 'vatrene govornik' i čovek neobične lične sudbine (Perović, 1983, 173).

13. Raša Milošević (1851–1937) jedan od osnivača Narodne radikalne stranke, prvi prevodilac Marksovog *Kapitala* na srpski jezik. Suprug dr Drage Ljočić.

i njegovog brata Jevrema Markovića, redovni gosti bili su i budući prvak radikala dr Laza Paču, novinar Đura Ljočić i jedan od osnivača Radikalne stranke, Raša Milošević.

Ilka tu upoznaje i prve žene iz Srbije koje su studirale u inostranstvu, na univerzitetu u Cirihi, i koje su rodbinski i ideološki bile povezane sa prvim socijalistima. One su aktivno učestvovala u svim političkim i kulturnim diskusijama koje su se vodile i davale im do tada u Srbiji nepoznatu feminističku dimenziju. To su Draga Ljočić, Marija Zimbold i sestre Ninković. Doktorke Draga Ljočić¹⁴ i Maša Zimbold¹⁵ su bile predstavnice prvih emancipovanih žena, deklarisanе socijalistkinje i feministkinje, a sestre Ninković iz Novog Sada, Milica i Anka, socijalistkinje, sledbenice i bliske prijateljice Svetozara Markovića. Ilka, takođe, upoznaje i Lenku Knićanin, udovicu pokojnog pukovnika Antonija Knićanina, prijatelja Jevrema Markovića sa Vojne akademije, koja joj postaje bliska prijateljica.

Jelena – Ilka Marković: ponovo supruga

Redovni gost na poselima kod Vitkovićevih bio je potpukovnik Jevrem Marković, profesor u Artiljerijskoj školi u Beogradu. On je pokazao naklonost ka mladoj udovici, a Ilka je bila privučena njegovom ozbiljnošću. Milka Grgurova za njega kaže: „Jevrem Marković je bio vrlo ozbiljan čovek, skoro bi se moglo reći sumoran, koji se i ne zna nasmejati. Pa ipak je mogao biti prijatan” (Grgurova, 1911: 13). Ilka je posle kraćeg razmišljanja, samo nekoliko meseci pošto je došla u Beograd i tri godine od smrti prvog muža, na sestrin nagovor prihvatila bračnu ponudu Jevrema Markovića. Venčali su se 24. novembra 1867. u novosadskoj Sabornoj crkvi.

Udajom za Jevrema Markovića udovica Jelena – Ilka Andrejević opet menja rodnu ulogu i od udovice ponovo postaje supruga, gospođa Jelena – Ilka Marković. Markovići su bili blisko povezana porodica; dva brata, Svetozar i

14. Doktorica Draga Ljočić (1855–1926) , supruga Raše Miloševića, diplomirala je medicinu 1879. u Cirihi kao prva žena lekar sa područja južnoslovenskih naroda.

15. Doktorica Marija Fjodorovna Zimbold (1849, Riga – 1939, Beograd), diplomirala je medicinu u Cirihi 1874. Za vreme srpsko-turskog rata 1876–78, dobila je čin sanitetskog poručnika i bila prva strankinja u srpskoj vojsci (Radan, 2009).

Jevrem rano su ostali bez roditelja i bili su upućeni jedan na drugog, te je Ilka, koju je Svetozar uvek zvao „*mila snajka*“, toplo primljena u porodicu. Ona je u Jevremu i njegovoj porodici našla čvrst oslonac, a on u njoj radost bračnog života.

Prema svedočenju savremenika, supružnici su bili veoma srećni i posebno privrženi jedno drugom. Brak koji je trajao 11 godina bio je lišen potomstva, što je Ilku u patrijarhalnom društvu stavljalo u kategoriju onih žena koje ne ispunjavaju svoju osnovnu dužnost. Teško breme koje je Ilka nosila kao osećaj krivice verovatno ju je podstaklo da u istrazi kaže: „Kad ne bi srećan da imaš sina koji će te osvetiti, onda ću te ja osvetiti” (*Samouprava*, 1883, 14. april). Prirodu njihovih drugačijih odnosa otkriva jedna reč koju je Ilka upotrebila u svom iskazu policiji: „/.../ mog *druga* Jevrema Markovića /.../”.¹⁶ Ona svog supruga u izrazito patrijarhalnom društvu Srbije, kodifikovanom srpskim Građanskim zakonikom iz 1844. godine po kome je supruga „imanje čovekovo“, a udata žena lišena poslovne sposobnosti, prava vlasništva i nasledstva, naziva *drugom*, što otkriva pozadinu njihove socijalističke ideološke pripadnosti. Time prihvata ideje svoga devera Svetozara Markovića, koji formuliše novi socijalistički model braka smatrajući da nejednakost žena i muškaraca i potčinjenost žene nije posledica prirodnih nego društvenih odnosa i da treba izgrađivati nove moralne odnose u društvu zasnovane na principima slobode i jednakosti. On taj odnos, zasnovan na obostranoj ljubavi, poštovanju i uzajamnom potpomaganju, naziva „*supružanstvo*” (Božinović, 1996: 41).

Ilka i Jevrem Marković: politika kao porodična strast

Braća Svetozar i Jevrem Marković pripadaju prvim generacijama koje su prošle kroz novoformirani obrazovni sistem u Srbiji. Mlađi Svetozar (1846–1875), student petrogradske i ciriške Politehnike, pod uticajem ruskog narodnjaštva, socijalista, demokrata, revolucionara Černiševskog, Hercena, Dobroljubova, anarhiste Bakunjinina, kao i Marksa, razvija svoje ideje socijalizma koje bi odgovarale agrarnoj Srbiji. Kao strastveni ideolog novog političkog mišljenja, on neumorno do svoje samotne smrti u tršćanskom hotelu piše i radi na menjanju srpskog društva koje po njemu treba da preskoči kapitalizam i pređe u neku vrstu narodnog socijalizma. Njegove osnovne ideje promovisale su narodni

16. IAGB, *Ispit Atentatorke Jelene Marković*, rađeno 15. novembra, 1882.

suverenitet kroz narodnu samoupravu, kritiku birokratije kao neproizvodnog dela društva sa tendencijom umnožavanja koja je oslonac autokratskoj vlasti; on je budućnost Srbije video u mogućnosti preskakanja kapitalizma i prelaska u socijalizam oslanjajući se na ekonomske i političke ustanove iz prošlosti – zadrugu i opštinu (Perović, 1985: 337).

Stariji brat Jevrem Marković opredeljuje se za posao oficira i 1855. upisuje Artiljerijsku školu u Beogradu čiji je upravnik i profesor bio Franja Zah. Tu počinje njegov interes za politiku a naročito za nacionalni plan za Srbiju. Ovaj plan delo je Franje Zaha, koji je uticao na Iliju Garašanina da napiše *Načertanije – Program spoljašne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*. Nacionalno pitanje ujedinjenja i oslobođenje Srba u Austriji i Turskoj postaje njegova ideja vodilja.

Jevrem 1861. odlazi u Prusku na usavršavanje gde ga raspoređuju u konjičku struku. Iskustvo boravka u Pruskoj i učešće u poljskom ustanku protiv Rusije 1863. godine je preloman trenutak za Jevrema Markovića. Sa reputacijom buntovnika i iskusnog borca vraća se u zemlju i biva postavljen za profesora Artiljerijske škole. Posle ubistva kneza Mihajla, Jevrem Marković je sa ostalim oficirima podržao opstanak dinastije Obrenović i dao podršku ministru vojnom Milivoju Blaznavcu da će dinastiju braniti i oružjem ako je potrebno.

Prekretnica u privatnom životu Jevrema Markovića je ženidba sa Ilkom Andrejević. Ilka mu je donela veliki miraz i on, posle ubistva kneza Mihajla i sukoba sa namesnicima kralja Milana i boravka u zatvoru 1869. godine, daje ostavku na vojnu službu i počinje karijeru trgovca i političara. Trgovao je drvenom građom, ali nije bio uspešan. Po sećanjima Anke Ninković, sve pare od Ilkinog značajnog miraza koje je uložio u trgovinu su s vremenom propale; ostali su mu samo dugovi (Kovačević, 1985).

Važan trenutak Jevremove političke karijere je izbor za poslanika iz Jagodine na opozicionoj socijalističko-radikalnoj listi na izborima za Narodnu skupštinu oktobra 1875. g., uprkos nastojanjima kneza Milana da ne bude izabran. Zajedno sa narodnim poslanikom Adamom Bogosavljevićem i njegovom grupom, Jevrem podnosi detaljan predlog o reformi države, 1876. godine. Program se bavio svim vidovima uređenja države i predlagao jeftiniju

državnu upravu, sa manje birokratije, koja će raditi u interesu naroda, pre svega seljaka koji u tom trenutku čine 90% stanovništva. U skupštini Jevrem oštro napada državnu upravu, vojsku i crkvu, ne štedeći ni vladu ni kneza Milana lično. Slobodan Jovanović piše da je „Marković bio prek čovek, vrlo oštrog jezika” (Jovanović, 1934: 175).

Maja 1876. Srbija ulazi u Prvi srpsko-turski rat, materijalno i vojno nedovoljno pripremljena, a 1877–78. g., podstaknuta Rusijom, i u Drugi srpsko-turski rat, ovog puta sa većim uspehom. U Drugom srpsko-turskom ratu potpukovnik Jevrem Marković dobija šansu koju je tako dugo čekao i kao komandant Knjaževačke vojske ističe se hrabrošću i vojnom veštinom. Pod njegovom komandom 17. decembra 1877. vojska zauzima strateški važne pozicije za dalje napredovanje srpske vojske. Jevrem je uspešno učestvovao i u drugim velikim poredama srpske vojske, u oslobađanju Bele Palanke, Pirota i Niša. Posle oslobodenja Pirota, u tek oslobodenom Nišu primio je od kneza Milana orden Takovskog krsta. Drugo odlikovanje, krst Svetog Đorđa, za oslobodenje Pirota nije mu nikad uručeno, jer je stiglo posle početka suđenja za izdaju.

Ilka Marković: aktivistkinja

Dok se u javnosti odvija politička i vojna karijera njenog muža, Ilka Marković ostaje u privatnoj sferi njihovog doma. Po ugledu na ženska društva koja se osnivaju u drugim zemljama Evrope gde žene ulaze u javni život preko humanitarnog rada, Katarina Milovuk, upravnica Više ženske škole maja 1875. inicira osnivanje prvog srpskog Ženskog društva u Beogradu. Članice uprave društva postaju obrazovane i dobro stojeće žene iz građanskog sloja u nastajanju: učiteljice, supruge profesora, činovnika, oficira i trgovaca. Ciljevi društva su bili: „spremanje siromašnih devojaka za valjane žene, negovanje humanih osećanja, i pomaganje sirotih i nevoljnih” (Božinović, 1996: 67), kao i negovanje i razvijanje srpskog nacionalnog duha, što ostaje odlika svih novonastalih srpskih ženskih udruženja.

Zahvaljujući fotografiji¹⁷ prve uprave beogradskog Ženskog društva, saznajemo da je članica Društva bila Ilkina sestra Lujza Vitković, a verovatno

17. Zahvaljujem se mr Dobrivoju H. Jovanoviću, arhivskom savetniku Istorijskog arhiva Srednje Pomoravlje što mi je omogućio uvid u ovu fotografiju.

i sama Ilka. Na marginama pomenute fotografije kasnije su olovkom zapisana imena žena na njoj. Identifikovane su imenima i rodnim ulogama supruge, majke, tašte. Za ženu u prvom redu odozgo pod brojem 3 piše: *možda i verovatno Ilka Jev. Markovića, atentatorka*; pored rodne uloge supruge, ona kao da ima i zanimanje.

U skladu sa idejama koje je zastupala, Ilka je sa odbornicama Ženskog društva u Jagodini organizovala prikupljanje pomoći za ranjenike i osnivanje pomoćne bolnice u Jagodini (Jovanović, 2009). Uvid u njen požrtvovan rad, dobijamo iz pisma koje je napisala sestri ponosno je izveštavajući o svom radu (Jovanović, 2009: 81).

„/.../ nakon nekoliko dana kad sam stigla kući pa nakon 7 mesečne odsutnosti malo sam sve promislila, sazvala sam žene Jagodinske u devojačku školu, a samo sa njih sedmoro osnovala sam društvo za privatno pomaganje ranjenika.

Osovala sam jednu bolnicu u istoj zgradi, gde su bile devojačke škole: 6 soba: 1 za moju kancelariju, 5 za ranjene. /.../ kako je biti teško bez potrebnih sredstava odmah prvog dana 63 ranjenika primiti i zadovoljiti – 50 njih je ostalo kod nas, jer su bili teško ranjeni, ostale je lečnik dalje otpremio. Sve se to ne može opisati. Prvih dana sam potajno plakala, ali sam se kasnije navikla na taj prizor kada su stigli sa bojnog polja, jer je Jagodina prilično blizu. /.../ Šest nedelja sam u bolnici sve upravljala, rublje i jelo spremala i svakom svojeručno predala, zapisnike vodila, brzoglave i sve naredbe pisala ukratko od šest sati ujutro do kasno veče – bila sam zaposlena.

Uveče, a često i preko dana posetila me je moja dobra sveskrva /.../ U svemu sam dakle dva meseca izvršila najozbiljniju i najsvetliju dužnost mog života.“ (Beograd, 4 januar 1877 Ilka)

Raša Milošević u svojim sećanjima na Ilku i Jevrema Markovića ne pominje njen dobrotvorni rad tokom rata, već piše: „Ilku sam češće viđao u kući Vitkovića, u kojoj se skupljala vesela omladina da uz svirku gđe. Vitković na klaviru čuje lepe pesme i srpske i ruske. Uspesi Jevremovi na bojnog polju sa njegovim Knjaževčanima vedrili su raspoloženje snajke i sveg doma Vitkovića a poštovaoci Svetozara i Jevrema Markovića provodili su prijatne dane u razgovoru, pesmi, i svirci u ovom čestitom domu mog starog profesora“ (Milošević, 1923:54).

Topolska buna i smrt Jevrema Markovića

Jevrem Marković je uhapšen u martu 1878. pod optužbom zavere i izdaje, zbog navodne veze sa Karađorđevićima. Doveden je u vezu sa Topolskom bunom, koja je izbila u toku Drugog srpsko-turskog rata, 25. novembra 1877. godine, kada je jedan bataljon srpske vojske odbio da krene na front. Ni istraga, ni vojni sud nisu dokazali njegovu krivicu, ali je ipak osuđen. Smatra se da je presuda doneta po nalogu kralja Milana, koji se plašio mogućeg uticaja jednog radikala i uspešnog vojnog komandanta na vojsku, te je pogubljenje Jevrema Markovića trebalo da bude opomena i primer drugima.

Ilka je bila teško pogođena Jevremovim hapšenjem i učinila je sve što je bilo u njenoj moći da se on pomiluje. Lično je napisala molbu kralju Milanu i priložila Jevremovu biografiju, ističući njegove zasluge za srpski narod i vladaoca. Angažovala je sve njihove prijatelje da rade na njegovom pomilovanju ali, uprkos svim naporima, potpukovnik Jevrem Marković streljan je zbog veleizdaje u Aranđelovcu 31. maja 1878. godine. Istovremeno, kralj Milan je uveravao molioce, među kojima je bio i ministar vojni Sava Grujuć, da će uraditi sve što može da pomiluje Jevrema.

Novine u Srbiji nisu smele da pišu o smrti Jevrema Markovića, ali su novine u Austro-Ugarskoj detaljno pisale o tom događaju, naročito srpski nedeljni list *Narodni glasnik*, koji je izlazio u Temišvaru (Jovanović, 2009). Po njima, Jevrem je u zatvoru mučen, a pred streljanje mu nije dozvoljeno da razgovara sa Ilkom i sveštenikom. Ovaj događaj je bio traumatičan za politički život Srbije, jer je pokazao da vladar može tajno da sprovede svoju zamisao, mimo vlade i ministara. Milan Piroćanac najbolje opisuju zaprepašćenje političara: „Da li je moguće da se izvrši smrtna presuda nad jednim licem, bez da ministar ne samo na to saglasi se, no i da ne znaju za izvršenje. Čudna dosta stvar u zemlji gde je Ustav i gde mislimo da imamo odgovorno ministarstvo!” (Piroćanac, 2004:15). Opšte mišljenje u svim strukturama društva je bilo da je kralj Milan pogrešio što je naredio streljanje i da je Jevrem Marković ubijen nevin.

Ilka Marković: udovica Jevrema Markovića

Ilka je imala 33 godine kada je ponovo postala udovica. Od tada se ona potpuno identifikuje sa tom rodnom ulogom, kako svedoči zapis njenog prvog ispitivanja posle atentata:

Predsednik suda: „Koliko rekoste da imate godina“?

Okrivljena: „Imam 38“.

Predsednik suda: „Zašto niste odmah u početaku hteli da kažete ime roditelja“?

Okrivljena: „Zato što ovo delo nisam izvršila kao kćer Konstantina Bajića već kao žena pokojnog Jevrema Markovića” (*Samouprava*, 1883, 16 april).

Posle Jevremove smrti, Ilkin život se potpuno menja. Kao udovica bez dece i penzije, potrošenog miraza, ona od ponosne supruge uglednog političara i uspešnog ratnog komandanta postaje siromašna udovica izdajnika. Sa promenom društvenog statusa, menja se i njena ličnost: od vedre i mile žene ona postaje ćutljiva, zlovoljna i naprasita. Ona je ojađena, ali ne i žena za koju je život izgubio smisao, povlači se u duboku tugu, ali ne i u mir.

Sledeće četiri godine Ilka, sada bez sopstvenog doma, luta između Jagodine, Šopronja i Beograda. U Jagodini boravi kod Jevremove maćehe Marije, kojoj je uspela da povрати oduzetu porodičnu kuću; takođe, uspela je da povрати svoj nakit, posle četiri godine suđenja sa državom. Otplatila je Jevremove dugove, ali nije uspela da naplati ni polovinu njegovih potraživanja (Stepanović, 1976). Patrijarhalno odgojena, Ilka je smatrala da joj je prva dužnost da dostojno sahrani muža, čiji su posmrtni ostaci bili u zajedničkoj neobeleženoj grobnici u Arandjelovcu. Njeni naponi da ih prenese i sahrani u porodičnu grobnicu Markovića u Jagodini, trajali su veoma dugo. Dozvolu za prenošenje dobila je tek u proleće 1882, pod uslovom da se sve obavi u tišini i bez političkih manifestacija. Ilka je na to pristala i najzad Jevrema dostojno sahranila, pored njegovog brata Svetozara, „da bar braća zajedno borave večni san” (Kovačević, 1885). Zatim se okreće osveti. Raša Milošević, koji je posećuje u Jagodini, u svojim uspomnama piše: „Ona nije krila od mene svoju nameru. ‘Samo smrt Milana može biti melem rani mojoj. Ubila bih se, kad bi mu neko pre mene ugasio njegov pogan život, a bila bi sva nesretna kada bi umro prirodnom smrću. /.../ on treba da oseti kaznu za nitkovluk koji je učinio prema mom mužu, on treba da pogine od moje ruke, ubiću ga, i od toga me ne mogu odvratiti nikakvi razlozi. Učiniću sve da, da kogod od vas ni glava ne zaboli, ubistvo će biti moje delo, i o njegovom izvršenju rešiću ja sama” (Milošević, 1923: 57).

U međuvremenu, neguje i potpuno oduzetog oca. Pera Todorović, koji ju je posetio u Šopronju, opisuje potresnu situaciju: bolesnog oca koji leži kao lutka i Ilku koja je ceo dan sama sa njim. On navodi njene reči: „Eno, sa njim, s onim ja imam sada da se razračunam i da naplatim za sva zla koja je počinio meni i Srbiji /.../ Ah Milane! /.../ Da li ću to doživeti!” (Todorović, 1997: 287). Ilka svoju ličnu nesreću povezuje sa nesrećom Srbije. Govori o tome kako joj srce lupa noću i kako ne može da spava „pa ipak je pametno da me je pustilo da ispunim dužnosti kćeri i žene. Moje srce je ludo” (Todorović, 1997: 287). Pera Todorović njene najave da će se obračunati sa knezom Milanom nije uzimao ozbiljno već „kao žensku sentimentalnost što o smrti priča“ (Todorović, 1997: 287).

Ilka je i dalje u teškoj finansijskoj situaciji i u dugovima, pri prenosu Jevremovih posmrtnih ostataka potrošila je sav novac od prodaje nakita. Posle očeve smrti izdržavala se uglavnom od prodaje stvari koje je nasledila od roditelja. U jesen 1882. godine, vratila se u Beograd. Iz materijala kojim raspoložemo moguće je donekle rekonstruisati Ilkin život u Beogradu. Njen prijatelj i rođak Petar Mohačanin, trgovački agent, nalazi joj stan kod Saborne crkve. Ilka je u istrazi izjavila da ga je molila da joj „nađe stan sa dve sobe, jednu malu, jednu veliku jer sam nameravala da držim časove za konverzaciju nemačkog i drugih jezika”.¹⁸

U to vreme malo profesija je dostupno ženama, podučavanje je bilo jedno od tih, i Ilka se nadala da će davanjem časova stranih jezika moći da živi samostalno jer nije želela da bude teret svojim rođacima. Da li je stan kod Saborne crkve izabran zbog unapred smišljenog plana da izvrši atentat na kralja Milana u Sabornoj crkvi – ostalo je nejasno. Petar Mohačanin, koji je u istrazi dugo ispitivan, ostao je pri tome da on nije znao i nije mogao da pretpostavi da će Ilka izvršiti atentat u Sabornoj crkvi.¹⁹

Ilka je živela veoma skromno u poređenju sa prethodnim životom: soba u kojoj je stanovala bila je u prizemlju, a sav nameštaj sastojao se od jednog stola, proste slamne stolice i kreveta od dasaka (Kovačević, 1985). Uprkos tome, zadržala je neke evropske navike: nije sama sebi pripremala hranu, već joj je

18. IAGB, *Ispit atentatorke Jelene Marković*, rađeno 15. novembra, 1882.

19. IAGB, *Ispit Petra Mohačanina*, rađen 24. oktobra, 1882.

hrana donošena iz restorana. Dimitrije²⁰, čovek koji joj je pomagao, u istrazi je izjavio da je za doručak uvek pila kafu sa mlekom, da je uvek oblačila crno evropsko odelo kada je izlazila iz kuće, da je osim Vitkovića i Petra Mohačanina, retko ko drugi posećivao, da je često dobijala pisma, a od novina primala samo *Samoupravu* i *Ćosu*.

Iz njene izjave date prilikom istrage saznajemo da je ubistvo kralja Milana smatrala svojom dužnošću od trenutka Jevremovog ubistva: „Ja sam se od onog doba neprestano domišljala kako to da izvedem i noćas se setih, da je najzgodnije ovako i to sam tako kako sam zaključila izvršila. Hoću kazati da sam se noćas utvrdo rešila o načinu izvršenja mog davno zamišljenog plana. Noćas sam napisala ono pismo koje je pri pretresu kod mene nađeno. Tada sam legla da spavam“²¹

Iz njenog opisa vidimo koliko je ona pribrano i promišljeno sve uradila: „Odmah pohitam da izvršim ono što sam smislila. Od muža ostao mi je revolver sa mecima. Revolver je bio uvek pun i držala sam ga u ormaru. Ja se dakle obučem, pripašem revolver oko pasa, ozgo obučem jaknu i kada sam bila potpuno obučena pogledam se u ogledalo da vidim da li se neće revolver primetiti. Videla sam da se to po mom odelu baš ništa ne primećuje“.²² Apsolutna prisutnost duha vidi se i u tome što je pre nego što je iz kuće izašla ostavila koverat sa novcem za kiriju gazdarici jer je znala da se više neće vratiti.

Jelena – Ilka Marković: atentatorka

Oko 10 sati pre podne 11. oktobra 1882, Ilka Marković je ušla u Sabornu crkvu na glavni ulaz; sporedni ulaz sa strane česme bio je zatvoren. Ilka je dala sledeći opis događaja: „Kada sam ušla u crkvu nisam nisakim obraćala pažnju jer sam imala u glavi misao koja me je rukovodila“.²³ Izabrala je da stoji sa leve strane, pored ikone za celivanje, jer je znala da će kralj Milan morati da prođe tim putem. „Ja na nikog nisam obraćala pažnju, jer sam ja jedino bila uzbuđena mojom mišlju“.²⁴

20. IAGB, *Ispit svedoka po okrivljenoj Jelene Marković, udove ovdašnje, zbog izvršenog atentata nad njegovim Veličanstvom Kraljem Srbije*, rađeno 11. oktobra, 1882, str. 9–14.

21. IAGB, *Ispit atentatorke Jelene Marković*, rađeno. 11 oktobra, 1882.

22. IAGB, isto.

23. IAGB, isto.

24. IAGB, isto.

U crkvi je čekala preko dva sata. Kralj Milan je sa kraljicom Natalijom u pratnji svojih ađutanata, potpukovnika Koste Protića i majora Dragutina Franasovića, ušao u crkvu oko podne. Kada je episkop Mojsije počeo službu uz pojanje hora bogoslova, Ilka je otkočila pištolj, uperila ga u potiljak kralja Milana i opalila. „Malo čas njegovo visočanstvo sa kraljicom ispod ruke uđe u crkvu. Kada dođe naspram mene ja ga ugledah, izvučem u taj mah revolver i uperivši ga u lice kraljevo opalim. Revolver puče. Njegovo visočanstvo posrnu. Da li je ubijen ili nije to ne znam. Mene odmah uhvatiše i šta je dalje bilo ne znam“.²⁵

Nakon atentata, Beogradom i Srbijom je zavladao strah, počela su potkazivanja, hapšenja i pretresi stanova onih ljudi za koje se sumnjalo da su bili Ilkini sučesnici. To se pre svega odnosilo na njenu porodicu i prijatelje: uhapšeni su Vitkovići, Petar Mohačanin, neimenovana rođaka koja se upravo bila porodila, njena najbliža drugarica Lenka Knićanin, kao i nekoliko radikalskih prvaka, uglavnom iz unutrašnjosti. Kralj Milan koji je atentat nazivao „srećnim slučajem“, nameravao je da ga iskoristi za obračun sa radikalima.

Istraga koja je vođena trajala je mesecima i završila se nerazjašnjenom smrću Ilkine prijateljice Lenke Knićanin. U svim svedočanstvima Ilka je opisana kao dostojanstvena žena: „Ilka je ostajala uporna pri tome, da nije imala učesnika; bleđa u svojoj crnini kao neka kaluđerica, ona je ukočeno gledala u islednika i jedva da je po koju reč izustila kao odgovor na njegova pitanja“. (Jovanović, 1934, Prilog 7, 92) Lenka Knićanin je mučena i nađena mrtva u svojoj ćeliji 26. februara 1883. godine. Zvanično je objavljeno da je u pitanju samoubistvo vešanjem.

Detaljni pretres je izvršen u stanu Petra Mohačanina 11. oktobra 1882. Nađeno je pismo koje je Ilka pisala Lenki Knićanin šest dana pre atentata u kome je prebacuje što joj nije nabavila ono što je obećala (izgleda da se radilo o nabavci otrova i bombi kako je na suđenju rečeno) i poziva je da sledi njen primer: „Ako nije obmana da ste patriotka²⁶ vaše domovine, onda upotrebite vaš duh i energiju ne na sitno spletkarenje, no pridružite slično meni, ako budem ruke sretne /.../ Prebite dušmane srpske, dušmane Jelene i Jevremove“.²⁷

25. IAGB, isto.

26. Upotrebljen ženski oblik imenice: patriotka.

27. IAGB, *Protokol pretresa u stanu Petra Mohačanina*.

Kod Vitkovića su nađena pisma i poruke lične prirode među njima „jedno pismo pisano noću između 28. i 29, u kome ona opisuje duševnu borbu u bolesnom stanju od srca i jedno pismce u kome ona otkazuje jednu svoju posetu, pismo je prepričano: „kojom javlja da je ne čekaju na ručak. Kaže, da je čeka društvo njene knjige, koje je uzdržava od namišljenog zločinastog dela“.²⁸

Prilikom pretresa Ilkinog stana²⁹ nađen je sledeći materijal: cedulja na kojoj je pisalo: „Zbogom Srbijo ako si mene a još više sebe teško uvredila time što tvoji i moji dušmani jošte nisu kažnjeni ... zbogom svima koji ste Jevrema Markovića ... Beograd 1882“ Cedulja na kojoj Jelka hrabri samu sebe: „ja ću sve prepone i teškoće savladati i ...“ (nečitko u produžetku); pesma iz romana *Čika Tomina kolibe*³⁰; cedulja na kojoj je vrlo nečitko napisano: „ja vršim svoju dužnost čovek srpski ... ja za te umirem ... tako da iz moje krvi nova svetlija sloga po Srbiju ...“; „jedno pismo pisano plajvazom (vrlo rđavo pisano) na kome se čita otprilike ovo: „ako bude sreće...ti ćeš ubice ... možda srce ... svoj život ... otadžbina“; „... vi koji ste namerni saučesnici iz partijske zlobe ... uzurpatori saučesnici u skrivenoj krivici zločina ...“. Iz ovih fragmenta se vidi da je Ilka dugo razmišljala o svojoj nameru, da je hrabrila samu sebe, te da je odluku donela posle teške moralne borbe.

Prvo Ilkino saslušavanje obavljeno je odmah posle atentata 11. oktobra, a drugo 15. oktobra u Upravi varoši Beograda. Ilka je odmah sve priznala i svu krivicu preuzela na sebe. Pri iskazima je ponavljala da je smatrala da ima još jednu dužnost da obavi: da ubije kralja Milana, koga je smatrala uzrokom svoje lične nesreće i nesreće cele zemlje. Anka Ninković u pismu Skerliću piše: „Ne smem do kraja iznositi misli koje me obuzimaju, kad pokušam da dovedem

28. IAGB, *Protokol pretresa u stanu g. Gavрила Vitkovića*, rađen, 11. oktobra, 1882.

29. IAGB, *Protokol pretresa nad Jelenom udovicom Marković*, rađeno 11. oktobra, 1882. Navedeni citati preuzeti su sa prepisa nađenog materijala koji se nalazi u fondu a ne sa originala. Tačkice koje označavaju prekid teksta nalaze se i u originalu prepisa.

30. Izbor pesme iz ovog romana nije slučajna i on se uklapa u Ilkin moralni izbor – borbu protiv nepravde. Američka spisateljica Harijet Bičer Stou (Harriet Beecher Stowe, 1811–1896), napisala je 1852. god. roman *Čiča Tomina koliba*. Roman koji se sa hrišćanskih pozicija protivi ropstvu doživio je veliku popularnost i imao uticaja na moralne stavove i život ljudi širom sveta. Odlika romana su jake i poduzetne žene koje se bore protiv nepravde.

u uzročnu vezu sve pojedinosti, koje sam docnije saznala o njenoj smrti, ali kad uzmemo u obzir surovost i nečovečnost, kojima je jedna žena izložena u srpskim apsanama i kada sa tim spojim neke primedbe pokojnog doktora Jasnevskeg koji mi je kao u nekoj fiks ideji Ilkinoj, po kojoj se ona oseća u blagoslovenom stanju, onda mi se javljaju jezovite i strahovite slike nečuvenog nasilja, koje je izvršeno nad ovom plemenitom dušom”. (Kovačević, 1985)

Jelena – Ilka Marković: osuđenica

Istraga nad Jelenom – Ilkom Marković je vođena tačno šest meseci, a 12. aprila 1883. godine započeto je suđenje. List *Samouprava* od 14. aprila 1883. donosi stenogram suđenja i opisuje atmosferu u sudnici. Sa leve strane je sedela okrivljena Ilka Marković, kojoj je bilo dopušteno da sedi jer je u zatvoru mnogo oslabila; sa desne strane je bio njen branilac Steva Dobrivojević, koji ju je zastupao po službenoj dužnosti. Novinar primećuje da je okrivljena hladno posmatrala sudiju i da nijednom nije pogledala prisutnu publiku. Tročasovno suđenje završilo se u 12 sati. Ilka Marković je tokom suđenja ostala dostojanstvena i pribrana. Na pitanja je odgovarala kratko i jasno, bez mnogo objašnjenja i bez emocija.

Sudija je naročito ispitivao Ilku o njenim motivima za atentat, smatrajući da je imala i političke motive a ne samo motiv lične osvete. Sudija je nekoliko puta na suđenju prepričavao Ilkin *Proglas Srbiji*.³¹ Ceo tekst *Proglasa* se na samom suđenju ne navodi i on nam je u celini ostao nepoznat. Sudija kaže da optužena u *Proglasu* govori o slobodi, sreći i tiraniji i da je mislila da će „sve drugačije biti ako namereno delo izvrši” (*Samouprava*, 14. april, 1882). Ilka ne poriče da je napisala tekst, kao što je jasno poricala optužbe za zaveru. Šta više, na pitanje o *Proglasu*, Ilka odlučno i jasno ponavlja da je „odlučila da to delo izvrši iz ličnog ubeđenja”. (*Samouprava*, 14. april, 1883)

Na pitanje da li je pripadala nekoj političkoj partiji, pošto se iz njenog *Proglasa* vidi da se razume u partijske odnose, Ilka je odgovorila: „Ja nisam član

31. Dokument sa takvim naslovom nije nađen među dokumentima koji se nalaze u Istorijском arhivu grada Beograda, koliko smo bili u mogućnosti da istražimo, ali može se smatrati da *Proglas* postoji u fragmentima koji su nađeni prilikom pretresa Ilkinog stana i stana profesora Vitkovića i Mohačanina.

ni jedne partije pa ni radikalne. Nisam ni mogla biti član koje partije, jer partiji nisam bila u stanju učiniti kakve usluge. Ko god je član koje partije mora na sebe primiti izvesne obaveze a ja to nisam bila u stanju učiniti". (*Samouprava*, 14. april, 1883)

Sudija ostaje uporan i kaže: „Izgleda mi da atentat nije delo osvete već nešto šire". Ilka Marković ostaje uporna: „Nisam pripadala ni jednoj političkoj partiji u Srbiji, pa ni ovo delo nisam izvršila ni iz kakvih političkih pobuda". (*Samouprava*, 14. april, 1883).

Ilka je tvrdila da delo nije izvršila iz političkih pobuda, a pritom ne poriče pisanje *Proglasa* i traženje bombi i otrova za ubistvo vladara – iz želje da zaštiti svoju porodicu i prijatelje iz Radikalske partije i da sama preuzme potpunu odgovornost. Kao što je rekla Raši Miloševiću: „Učiniću sve da, kogod od vas ni glava ne zaboli, ubistvo će biti moje delo, i o njegovom izvršenju rešiću ja sama" (Milošević, 1923: 57). A na pitanje sudije Jovanovića da li se kaje, odgovorila je: „Ja nisam mogla odustati od onog što sam se svom dušom zaverila". (*Samouprava*, 14. april, 1883).

Posle pola sata savetovanja sudsko veće je saopštilo presudu: pošto se zavera nije mogla dokazati, a Ilka je insistirala na ličnom a ne političkom činu atentata, presuda je glasila da je to bio čin lične osvete i Ilka Marković se osuđuje na smrt. Osuđena je izjavila da je presudom zadovoljna i da očekuje izvršenje kazne.

Posle izrečene presude, Ilka je vraćena u Upravu grada Beograda u pritvor. Bez upućivanja lične molbe pomilovana je na 20 godina zatvora i sprovedena u požarevački zatvor na izdržavanje kazne. Kralju Milanu se nije zahvalila na pomilovanju. Ubrzo nakon izricanja kazne, Ilka Marković je 29. maja 1883. nađena mrtva u svojoj ćeliji u požarevačkom zatvoru. *Videlo*, organ srpske napredne stranke, u broju od 1. juna 1883. donosi kratku vest: „Noću između 28 i 29 umrla je Ilka Marković, atentatorica, u požarevačkom kaznenom zavodu. Izvešteni smo da je naređeno da joj se telo sekira". Zvanični nalaz je bio: samoubistvo gušenjem peškirom. Zatvorski lekar, dr Jasnevski, izdvojio je mišljenje i Raša Milošević je napisao „da je Ilka nasilnom smrću umorena od drugoga, a da se nije sama umorila (Milošević, 1923:60).

Nekoliko godina kasnije, 1891, došlo je do novinske polemike vođene između kralja Milana, koji je tada bio u emigraciji i ondašnjeg ministra policije Milutina Garašanina. Oni su se međusobno optuživali za ubistvo Lenke Knićanin i Jelene-Ilke Marković, otkrivajući tako da se u oba slučaja radilo o ubistvu, a ne o samoubistvu zatvorenica (Jovanović, 1934: 513).

ZAKLJUČAK

Usvajajući teorijski koncept roda kao kategoriju istorijske analize, u radu je sagledana ličnost Jelene – Ilke Marković kroz njene rodne uloge i iskustva koja je stekla kao žena u patrijarhalnom društvu, različitim u odnosu na iskustva njenih muških savremenika. Ona je u brzom sledu prolazila kroz uloge koje joj je određivalo društvo, pri čemu joj je usko bio određen opseg delovanja – uloge ćerke, supruge i udovice. Kao građanka i žena/udovica nalazila se u poziciji političke i društvene nemoći delovanja. Povezujući koncept roda sa kategorijom klase, istraživanje je društveno odredilo Jelenu – Ilku Marković kao pripadnicu srpske liberalne građanske klase formirane u Habzburškoj monarhiji. Ona se u Srbiji uključuje u onaj deo građanske klase oličen u socijalistima i radikalima, koji su levičarske ideje socijalizma prilagodili srpskim prilikama i društvu u kome su političke institucije tek počele da se formiraju.

Istraživanje je pokazalo da su konstante ličnosti Jelene – Ilke Marković nacionalni patriotizam, osećaj dužnosti, hrabrost, privrženost bračnim partnerima i njihovim političkim idealima. Patriotska dužnost je podrazumevala borbu za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda, ali i borbu za napredak društva i vladavinu pravednog vladara koji bi zastupao interese naroda.

Ilka Marković je, mada klasno i rodno određena, napravila radikalni iskorak iz svoje klase i svog roda baš zbog svog rodnog iskustva udovice i zbog svoje klasne političke svesti. Iskorak iz patrijarhalne uloge i pucanj u muškarca i vladara, i to u crkvi, bio je njen lični izbor. Tim činom ona je pucala u srce patrijarhata, a takav akt zahteva visok nivo političke svesti, hrabrosti i emancipacije. Ideološki uzor za izbor atentata kao sredstva političke borbe je imala u njoj poznatom i tada veoma praktikovanom anarhističkom kon-

ceptu *propagande delom*³², koji se manifestovao individualnim činovima atentata na kraljeve i nosioce državnih funkcija širom Evrope.³³ Neposredni rodni uzor su joj bile ruske nihilistkinje, članice tajne organizacije *Narodna volja*, koje su učestvovala u ubistvu ruskog cara Aleksandra II, 1881. godine. Ilka Marković je bila dovoljno emancipovana da napravi iskorak iz svoje rodne uloge koja je pripadala privatnoj sferi i pređe u javnu sferu preuzimajući do tada mušku ulogu, zato što je prihvatila stavove Svetozara Markovića i ruskih narodnjaka i revolucionarnih demokrata o ravnopravnosti muškarca i žene. Ilka kao da se odazvala na poziv ruskog revolucionara anarhiste S. G. Nečajeva, koji on upućuje ženama u *Katehizmu revolucionara* „Vi ste ne već jednom dokazale vašu odanost stvari narodnog oslobođenja, svoju srčanost i svoju nepokolebljivost. Mi vas pozivamo na zajednički revolucionarni rad i srešćemo se sa vama kao jednaki sa jednakima” (Perović, 1988: 124).

Sudbina porodice Marković je bila posebno dramatična, čak i za nestabilno srpsko društvo u razvoju. Možda bi se moglo reći da porodica Marković sa svojom političkom aktivnošću i sudbinom predstavlja žestoki ali tragični sudar između novih političkih ideja koje se pojavljuju u Evropi tog doba i srpske društvene, ekonomske i političke realnosti. Mada je prerana smrt presekla političku aktivnost Jovana Andrejevića, Jevrema Markovića i Svetozara Markovića, njihova prisutnost u srpskoj istoriji je trajna. Činom atentata Jelena – Ilka Marković im se pridružuje, kako svojom preranom smrću tako i značajem svog jedinstvenog političkog čina. Ako se pucanj Ilke Marković u kralja Milana 1882. u Sabornoj crkvi u Beogradu sagleda i kao čin tiranoubistva, a ne samo lične osvete, onda bi se moglo smatrati da je Ilka Marković prva žena politički subjekt u modernoj istoriji Srbije. Pod tim podrazumevamo da je posedovala racionalnost (atentat je dugo i dobro planirala sve do detalja); samosvest (shvatala je izvršenje atentata kao svoju ličnu moralnu dužnost prema mužu i narodu i to

32. Anarhistički teoretičari M. A. Bakunjin i E. Malatesta su od 70-ih godina 19. veka, razočarani neuspehom pisane propagande da podstakne mase na pobunu, razvijali concept *propagande delom*, to jest, da su dela ta koja mogu podstaći narod na opštu revoluciju. Kao odgovor na represiju vlasti, *propaganda delom*, pretvorila se u individualne atentate na nosioce vlasti.

33. Serija atentata na krunisane glave Evrope počela je 1878. godine pokušajem atentata na italijanskog kralja Umberta, potom na španskog kralja Alfonsa XII, i nastavlja se serijom atentata na nosioce najvažnijih državnih funkcija u Rusiji.

obrazložila u *Proglasu Srbiji*) i delatnost (svoju nameru je realizovala, atentat je trezveno izvršila i nije se kajala). Delovala je sa pozicije najradikalnije politike, jer drugog pristupa političkom delovanju kao žena nije imala, smatrala je da je izvršenje atentata njena moralna dužnost i izvršila ga je kao lični patriotski čin u uverenju da je time mogla da ispravi ličnu nepravdu i obezbedi bolju budućnost svom narodu. Međutim, njen čin je bio toliko radikalan za srpsko patrijarhalno društvo toga doba, da je ono moglo samo da ga prihvati kao čin u sferi nekontrolisanih emocija koje pripadaju ženama. Zbog toga je tako dugo, ovaj čin Jelene – Ilke Marković ostao politički nepriznat.

Илка Марковић.

Prilog 1. Ilka Marković (Rukopisno odeljenje Matice srpske; ROMS)

LITERATURA:

- Bok, Gizela. 2005. *Žene u istoriji Evrope*, Beograd: Clio.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta i Žene u crnom.
- Deretić, Jovan. 1983. *Kratka Istorija srpske književnosti*, Beograd: BIGZ.
- Dimitrijević-Stošić, Poleksija. 1965. *Posela u starom Beogradu*, Beograd: privatno izdanje autora.
- Dimitrijević, Vojin. 2000. *Terorizam*, Beograd: Samizdat B92.
- Grgurova, Milka. 1911. *Atentatorka Ilka*. Beograd: štamparija Tribuna.
- Jovanović, H. Dobrivoje. 1998. *Jevrem Marković u političkom i nacionalnom životu Srbije*. Magistarski teza. Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Jovanović, H. Dobrivoje. 2009. *Jevrem Marković ispred svog vremena*. Jagodina: Istorijski arhiv Jagodina.
- Jovanović, Slobodan. 1934. *Vlada Milana Obrenovića*, knjiga I, II, III, Beograd: Geca Kon.
- Kovačević, Dušan. 1985. *Prilozi za biografiju Jelene Ilke Marković, Petra i Anke Ninković*, Novi Sad: Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 31.
- Majkić, Mirijana, 2000. Milka Grgurova, *Znamenite žene Novog Sada*, ur. Gordana Stojaković, Novi Sad: Futura publikacija.
- Milošević, Raša. 1923. *Timočka buna 1883 godine, Uspomene*, Beograd: Štamparija Drag. Gregorića.
- Medaković, Dejan i Davidov, Danko, 1982. *Sentandreja*, Beograd: Jugoslovenska revija.
- Perović, Latinka. 1988. *Planirana revolucija*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Perović, Latinka. 1983. *Pera Todorović*, Beograd: Rad.
- Perović, Vanda. 2005. *Jelena – Ilka Marković, biografija jedne atentatorke*, Specijalistički rad. Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Perović, Vanda. 2010. *Jelena – Ilka Marković – upisivanje u političku istoriju*. Magistarska teza. Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Piroćanac, Milan. 2004. *Moje uspomene*, priredila Rajić Suzana, Beograd: Stubovi kulture.
- Radan, Stevan Laz. 2009. Dr Maša Zimbold je zaslužila obeležje u Beogradu. *Politika*, 15.07.
- Krestić, Vasilije. 1981. Srbi u Habzburškoj monarhiji. *Istorija srpskog naroda*, V knjiga, II tom, ur. Slavko Gavrilović i dr. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Stepanović, Kosta, 1976. Povest o Jevremu i Jeleni. *Politika*, 11. januara – 4. mart.
- Todorović, Pera. 1997. *Srpska stvar u staroj Srbiji: uspomene na kralja Milana*, Beograd: Službeni list.
- Vujaklija, Milan. 1966. *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Prosveta.

Arhivska građa

Arhiv Srbije, Beograd: PO, K101/416: fotografija: prva uprava beogradskog Ženskog društva.

Istorijski arhiv grada Beograda, kutija: 126: Krivica Jelene Ilke Marković zbog pokušaja ubistva Kralja Milana 1882/3.

Univerzitetska biblioteka *Svetozar Marković*, Beograd: Odeljenje retkosti. PB 11775: *Godišnji izveštaj o Višoj ženskoj školi u Beogradu za školsku godinu 1899–1890*,

Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, Rukopisno odeljenje Matice srpske: fotografija Jelene Ilke Marković.

Štampa

Danica, list za zabavu i književnost, 1863, Novi Sad, br. 30–50.

Samouprava, list politički, ekonomski i književni, organ Narodne radikalne stranke. 1883, br. od 14. aprila.

Zastava – organ Srpske narodne stranke. 1882. Novi Sad, br. od 13, 15, 17. oktobra.

Narodni Glasnik. 1878. Temišvar, br. 58.

Videlo – organ Srpske napredne stranke. 1883. 13. april i 1. jun.

Jugoslovenski dnevnik. 1931. Subotica, broj 121.

Jelena-Ilka Marković: Inscribing into the Political History of Serbia

Vanda PEROVIĆ

Summary: This paper reconstructs the life of Jelena-Ilka Marković and the reasons leading to her unsuccessful attempt of assassination of king Milan in 1882, regarding her gender roles, class and political orientation. The basic hypothesis is that the assassination was not only an act of personal revenge for the death of the husband, but also a politically inspired one. The paper positions Jelena-Ilka Marković in the context of her gender roles of a wife and childless widow and tracks the development of her political convictions through the political stands and activities of her two husbands: dr Jovan Andrejević, a member of educated bourgeoisie patriotically inclined class struggling to preserve their Serbian identity in the Habsburg Monarchy, and Jevrem Marković, an opposition member of parliament, adversary of king Milan and a war hero that belonged to the emerging bourgeoisie intellectual class of socialists struggling against the absolutism of king Milan, and advocating the transformation of Serbian society into a modern state. From such a background emerges an emancipated woman who possessed rationality, self-consciousness and agency, and who can thus be considered a political subject who acted not only out of personal but also political reasons.

Key words: political assassination, gender roles, Serbian socialists, Jelena-Ilka Marković, Jevrem Marković, king Milan Obrenović.